

Wprowadzenie

1. Młodość i młodzież – wyjaśnienie istoty i zakresu pojęć

Przedmiotem (obiektem) analiz przeprowadzanych w tym studium socjologicznym jest religijność i moralność uczniów polskich szkół ponadpodstawowych oraz polskiej młodzieży akademickiej widziana w procesie przemian w kraju dziejących się w długim okresie – w latach 1956–2018. Badania dotyczące wymienionych zagadnień są niemal zapomniane i rzadko przywołuje się je w publikacjach. W przedstawianej książce zostały one odczytane na nowo w szczegółowej ich prezentacji, a za ich pomocą poznajemy dynamikę zmian w kondycji religijno-moralnej młodych ludzi. Jest to jedna z metod zastosowanych w projekcie podjętym w tym studium socjologicznym.

Jak dookreślić kategorię „młodzieży” i „młodości”? Nie jest łatwo zdefiniować precyzyjnie te pojęcia, czyli ująć je w taki sposób, aby uzyskały identyczne znaczenie i brzmienie w zakresie nauk społecznych i humanistycznych zajmujących się badaniem młodości i młodzieży. W związku z tym dalej zostaną ukazane i wyjaśnione różne spojrzenia i próby uściślenia istoty obu tych zjawisk, odpowiadające na potrzeby metodologiczne opracowania. Inaczej mówiąc, określenie kategorii „młodości” i „młodzieży” przysparza także socjologom pewnych trudności, dlatego są one definiowane w zależności od wielu różnych czynników uwzględnianych empirycznie w badaniach.

Na przykład Edward Ciupak, definiując te pojęcia, zaznaczał:

(...) w badaniach empirycznych, a także w praktyce wychowawczej posługujemy się często zamiennie dwoma terminami: „młodzież” i „młode pokolenie”. Pierwszy z wymienionych terminów stosujemy wobec kategorii młodzieży uczącej się lub pracującej, drugi zaś wobec znacznie szerszej zbiorowości osobników – niekoniecznie młodych wiekiem, takich, którzy zewnętrznie, na przykład stylem życia, zachowaniem, strojem wyróżniają się od pokolenia starszych. (...) W jakim znaczeniu termin „młode pokolenie” bywa stosowany w badaniach naukowych i w praktyce wychowawczej? W pierwszym znaczeniu podział na dwa pokolenia: rodzice – dzieci wyznacza obiektywnie różne role społeczno-kulturowe w obrębie rodziny, służy jako sposób organi-

zowania życia w małych grupach. W drugim znaczeniu młode pokolenie wyróżniamy [ze względu] na potrzebę zmierzenia czasu w ramach jednego stulecia oraz potrzeby wyodrębnienia w tym okresie co najmniej trzech pokoleń żyjących jednocześnie. (...) W trzecim znaczeniu młode pokolenie jest wyróżniane na podstawie społecznych przodków i potomków, stosowane w celu określenia częstości kultury i procesu jej dziedziczenia. (...) Otóż w tym rozumieniu młodym pokoleniem będą zawsze, niezależnie od wieku, potomkowie (...), którzy korzystają z nagromadzonego dorobku kulturowego. W znaczeniu czwartym młode pokolenie wyróżniamy wówczas, gdy zajmujemy się konfliktem występującym między „młodymi” i „starymi”, rozpatrywanym w dwóch układach stosunków. Po pierwsze, jako konflikt między rodzicami a dziećmi, oraz, po drugie, jako konflikt osobników w dwóch różnych formach biografii życiowej. (...) W piątym znaczeniu młode pokolenie wyodrębnia się na podstawie kryteriów historycznych, na przykład mówimy wówczas, że każde pokolenie jest związane z określonymi datami procesu dziejowego. (Ciupak, 1984: 13–17)

Następnie Edward Ciupak wyjaśnia, że odrębnego określenia wymaga kategoria osobników nazywanych młodzieżą, gdyż jest uwarunkowana wiekiem i miejscem zajmowanym w społeczeństwie globalnym oraz swoistą cechą kulturową zwaną młodością. W jego ujęciu

Młodzież traktujemy jako kategorię ludności dojrzewającej i dorastającej w oznaczonych granicach wieku, przy czym liczba lat przypadająca na ten okres jest zmienna i zależna od epoki historycznej, od typu społeczeństwa i jego struktury. (...) Młodość zaś – interpretując socjologicznie – to nie jest naturalny stan fizjologiczny i hormonalny, lecz to zespół cech składających się na wzór kulturowy, zorganizowany zewnętrznie w postaci społecznej instytucji młodości. W tej interpretacji młodość (...) jest społecznym wyobrażeniem i społeczną wartością w tym znaczeniu, że kształtuje się rozmaitość w świadomości danego społeczeństwa, zgodnie z przyjętym systemem wartości odnoszących się do oceny poszczególnych fragmentów biografii jednostki. (Ciupak, 1984: 17–18)

Jakie szczególne cechy charakteryzują współczesną młodzież? Jakie nadzieje pokłada w niej pokolenie rodziców i całe społeczeństwo? Czego młodzież oczekuje od pokolenia starszego, życiowo doświadczonego, mądrzejszego w swoich wyborach i decyzjach życiowych, w swoich planach egzystencjalnych?

Być może raczej ma Hanna Świda-Ziemia, kiedy twierdzi, że „(...) każde pokolenie ma własne nadzieje i własne dramaty” (Świda-Ziemia, 2005: 217), a jeśli jest to prawda, to z pewnością rozległe plany ma młodzież w każdym czasie, ma plany, które sama próbuje wprowadzać w czyn, nadawać im realny wymiar i kształt. Wyznaczają one sens i cel jej życiu osobistemu i społecznemu, w które wchodzi stopniowo z różnym powodzeniem, nierzadko także w dramatycznych okolicznościach. Nadzieje młodzieży są też odzwierciedleniem nadziei społeczeństwa, w którego ramach wzrasta, rozwija się, konstruuje własną tożsamość, spełnia marzenia. Młodzież zawsze była obiektem zainteresowań ludzi nauki;

poświęcali jej własne badania, nie pomijając żadnej sfery, a zatem także życia religijnego i moralnego (zob. Baniak, 2015a: 15). Maria Sroczyńska dodaje w tym kontekście: „(...) badacze młodzieży przyglądali się jej z ciekawością, stosując różnorodne miary i formując tezy odzwierciedlające jej znaczenie dla odtwarzania tkanki społecznej i żywotności kulturowej” (Sroczyńska i Paczkowski, 2010: 11). Hanna Świda-Ziemia w innej swojej pracy naukowej dodaje:

(...) młody człowiek powinien być pogodny, zawsze dawać sobie radę. Załamanie dyskwalifikuje. Każdy powinien iść do przodu. (...) Można w nich zaobserwować połączenie indywidualizmu i tolerancji z tęsknotą za wspólnotą i więzią z innymi. (Świda-Ziemia, 1998: 292)

Charakteryzując dzisiejszą polską młodzież, Teresa Giza zaznacza:

Szkoła dla tego pokolenia jest „terenem walki”. Młodzi obawiają się, że nie sprostają wymaganiom szkoły, co będzie skutkowało ich gorszą sytuacją życiową. Wśród cenionych przez nią wartości znalazły się w kolejności: miłość, dobre kontakty z ludźmi, posiadanie dzieci oraz sukces finansowy. W hierarchii dążeń i aspiracji życiowych młodego pokolenia najważniejsze miejsca zajmują: rodzina, wykształcenie i ciekawa praca. (Giza, 2010: 121–122)

Na życie osobiste i rozwój młodych jednostek bezpośrednio wpływają zmiany społeczne, nie zawsze korzystne dla nich. W tym względzie Teresa Giza pisze, iż w przestrzeni tych zmian

(...) zachodzą procesy dorastania dzieci i młodzieży, odbywa się ich socjalizacja oraz wychowanie i kształcenie. Indywidualna historia życia przedstawicieli młodego pokolenia przecina się z historią społeczną. Warunkiem asymilowania zmian zewnętrznych są przekształcenia w subiektywnej wizji rzeczywistości. Znaczącą rolę odgrywają tu procesy poznawcze i emocjonalne. Aby świadomie uczestniczyć w zmianach, niezbędny jest dojrzały poziom rozwoju społecznego, poznawczego oraz emocjonalnego. (Giza, 2010: 115)

Erik H. Erikson uważa, że to właśnie w pokonywaniu trudów przystosowania się do tych zmian dzieci i młodzież oczekują pomocy od ludzi dorosłych, zwłaszcza od znaczących krewnych. Brak takiego wsparcia jest główną przyczyną zaburzeń rozwojowych. Jego zdaniem młode pokolenie jest obciążone ryzykiem i kosztami doświadczania transformacji cywilizacyjnych, najbardziej odczuwa ich skutki, nie rozumiejąc przy tym ich sensu i celu. Ryzyko płynące z tworzenia się nowej rzeczywistości nasila załamywanie się członków tej grupy, wywołuje kryzys tożsamości osobowej i relacji interpersonalnych (Erikson, 2004: 68–70).

Barbara Fatyga dodaje, że młodzieży przypisuje się trybalizm, a jednocześnie postrzega się ją jako uosobienie metafory „dzikiego” osobnika w relacji z ludźmi

dorosłymi i normalnie funkcjonującymi (Fatyga, 2002: 302–326). Przypominając koncepcję Margaret Mead dotyczącą dystansu w stosunkach międzypokoleniowych i problemów w komunikacji pokoleniowej (Mead, 2000), Fatyga zaznacza, że prefiguratywność (wpływ rodziców na dzieci) bardzo często wchodzi w sytuacje konfliktowe z pozostałymi elementami przekazu kultury, przede wszystkim z postfiguratywnością, a jej oddziaływanie na konstruktywność współczesnych społeczeństw łączy się z unieważnieniem naturalnych wspólnot bazowych, które są źródłem wartości i norm (Fatyga, 2008: 197–208).

Z kolei Krystyna Szafraniec twierdzi, że zróżnicowanie środowiskowe młodzieży, postrzegane w perspektywie zasadniczych celów życiowych i sposobów zachowań, uwidacznia się w różnych postaciach elit pragmatycznych („szybkobieżne szczeniaki”), prorodzinnych konformistów („normalsi”), rozpacziwego buntu przeciwko wykluczeniu („dresiarze”), wycofania się („nieudacznicy”), agresywnej adaptacji („debeściaki”) i łagodnej kontestacji misjonarskiej (Szafraniec, 2007: 207–235).

W ocenie Władysława Adamskiego młodzież jest kategorią osób, które znajdują się w przejściowym stadium między okresem dzieciństwa a dorosłością, przygotowującym ją do przejścia pełnej odpowiedzialności, samodzielności ekonomicznej i społecznej (Adamski, 1993: 380).

Idąc tym tropem, Ewa Wysocka zaznacza: „Młode pokolenie zaczyna charakteryzować wielokulturowość i nieuporządkowana żadnym kryterium zmienność, co wiąże się hołdowaniem wciąż nowym «idolom» i «ideologiom», zależnie od tego, co aktualnie dominuje na rynku kulturowym, wybijając się zewnętrznymi atrybutami atrakcyjności, a przeniknęło «zewsząd», choć najczęściej z metaforycznie ujętego Zachodu” (Wysocka, 2010: 58–59; por. Melosik, 1998).

Trudności w jednoznacznym ustaleniu istoty pojęcia „młodzież” dostrzegają także Antonina Kłoskowska i zaznaczała zarazem:

(...) po pierwsze, młodzież jest traktowana jako społeczna kategoria obejmująca kilka kohort, grup wieku, konkretne jednostki młode w sensie chronologicznym i biologicznym, chociaż nie całkiem pod względem swoich cech społecznych; po drugie, młodzież jednak kojarzy się także z młodością – atrakcyjnym pojęciem, konstrukcją obejmującą cechy podlegające społecznej waloryzacji. W niektórych językach nie ma odrębnych terminów określających – tak jak w polskim lub rosyjskim – młodzież i młodość. Jeunesse i youth – odnosi się i do zbioru osobników w określonej grupie wieku, i do stanu, w jakim się znajdują, lub fazy, jaką przeżywają. (Kłoskowska, 1987: 19)

Według Grzegorza Nowackiego: „(...) młodość ujmowana w kategoriach społecznych stanowi zestaw ról, jakie ma do odgrywania jednostka wkraczająca w społeczeństwo ludzi dorosłych, oraz zbiór rzeczywistych zachowań społecznych, będących jakąś realizacją owego scenariusza” (Nowacki, 1991: 22).

W drugiej połowie XX wieku (w 1962 roku) Friedrich H. Tenbruck pisał: „(...) zainteresowanie młodzieżą jako taką oraz wiedza o młodzieży rozwijająca się – co znamienne – w tym stopniu, w jakim w nowoczesnym społeczeństwie role młodych ludzi tracą ogólny kontur tak, że społeczeństwo nie ma już precyzyjnego wyobrażenia, czym, kim i jak ma być młoda osoba, pominiawszy jakieś ogólne wymagane od niej działania” (Tenbruck, 1962: 115).

Z kolei według Hartmuta M. Griesea: „(...) młodzież nie jest przede wszystkim fazą wiekową czy produktem natury jak pokwitanie, lecz jest fenomenem społeczno-kulturowym, który w swoich przejawach jest podporządkowany czynnikom historyczno-społecznym; młodzież nie jest ahistoryczną wielkością uniwersalną, którą można by analizować niezależnie od charakterystyki społeczeństwa” (Griese, 1996: 19). W innym miejscu dopowie on: „(...) młodzież jest zbiorem grup społecznych, w których istnieją relacje pomiędzy członkami, prowadzące do wspólnoty świadomości, a w konsekwencji do wspólnego działania. Młodzież odznacza się wspólnymi zainteresowaniami, oryginalnymi cechami i formami świadomości, a więc wspólnotą więzi, która określa grupę społeczną” (Griese, 1996: 129).

Odmienne do pewnego stopnia w tej kwestii, czyli zdefiniowania zjawiska młodzieży i młodości, opinie prezentuje Witold Wrzesień, który twierdzi:

Młodzież – naturalne środowisko formowania się subkultur młodzieżowych – nie jest bytem jednorodnym, co utrudnia zarówno jej definiowanie, jak i wykorzystywanie w analizach porównawczych w skali dużych zbiorowości czy społeczeństw. Na potrzeby naszych rozważań przyjmujemy, że nie istnieje młodzież jako taka. Są tylko różne jej wcielenia („młodzieże”), i to zarówno w sensie historycznym (następujące po sobie pokolenia), jak i w sensie współczesności danego miejsca i czasu. Nie ma jednej młodzieży tu i teraz, gdyż młodzież jest (i była zawsze) silnie wewnętrznie zróżnicowana. Tak czy inaczej, silne wewnętrzne zróżnicowania nie przeszkadzają młodzieży ani w tworzeniu kolejnych pokoleń, ani w kreowaniu własnej kultury, która modyfikuje kulturę dominującą. (Wrzesień, 2013: 12)

Oceniając różne definicje zjawiska młodzieży i młodości sformułowane przez badaczy problematyki młodzieżowej, Wrzesień stwierdza ogólnie:

Podsumowując definicyjne ustalenia interesującego nas pojęcia, młodzież jako autonomiczna kategoria społeczna charakteryzuje się: a) nie zawsze precyzyjnie wyznaczonymi ramami wieku; b) młodością, stanem określającym przejściową fazę życia między dzieciństwem a dorosłością; c) uczeniem się, przystosowaniem do pełnienia ról ludzi dorosłych; d) kreacją ról, a bardziej precyzyjnie mówiąc, pokoleniową modyfikacją ról charakterystycznych dla spontanicznych form kultury młodzieżowej; e) manipulacją i negacją ról narzuconych przez system normatywny społeczeństwa (zwyczaje, obyczaje, prawo); f) wspólnotą norm i wartości, zinternalizowaną w trakcie przeżywania wspólnych ważnych doświadczeń, prowadzącą do powstania poczucia pokoleniowej przynależności i tożsamości społecznej pokolenia; g) zmianą

przynależności grupowej, redefiniowaniem systemów grup odniesienia; h) wprowadzaniem w kulturę (w tym w prawie 60-letnią tradycję kultury młodzieżowej). (Wrzesień, 2013: 23)

Próbując określić istotę pojęcia „młodzież” i „młodość”, Witold Wrzesień wiele miejsca i uwagi poświęcił specyfice kultury młodzieżowej, która ją wyróżnia i odróżnia, przynajmniej w pewnym zakresie i stopniu, od kultury tworzonej przez dorosłych w wielu jej zakresach i formach. W podsumowaniu tej problematyki zaznacza:

Zmierzając ku końcowi rozważań o młodzieży i jej kulturze, spróbujemy zebrać w syntetyzującym podsumowaniu cechy kultury młodzieżowej. Kultura młodzieżowa: a) jest wielowymiarowa, charakteryzuje się znacznym wewnętrznym zróżnicowaniem; b) manifestuje się w działaniach, łączy obrazy, słowa i dźwięki; c) jest ściśle powiązana z systemem ekonomicznym; d) podlega wpływom systemu polityczno-prawnego, obyczajowego oraz innych mniejszych podsystemów kulturowych i społecznych; e) jest bardzo podatna na zmiany, zarówno w aspekcie zróżnicowań elementów stylów życia, jak i preferencji aksjologiczno-normatywnych; f) jej silne skłonności do wprowadzania zmian prowadzą do tworzenia nowych form, nie zawsze w pełni innowacyjnych; g) różnorodne jej wcielenia i formy często przechodzą przez cykl życia – od innowatora, przez naśladowców, po maruderów; h) jest skoncentrowana na stylu i atrybutach zewnętrznych; i) jej istotną cechą, wielokrotnie podkreślaną w minionych dziesięcioleciach, był opór, wytrwałość, a nawet rewolucyjność, gdy potencjał buntu młodzieży osłabł, tę cechą należy raczej traktować jako historyczną lub uśpioną. (Wrzesień, 2013: 35–36)

Te różne spojrzenia na młodość i na kategorie młodzieży bezspornie ułatwią zrozumienie krytycznych postaw i negatywnych ocen religii i moralności katolickiej oraz Kościoła rzymskokatolickiego i jego doktryny religijno-moralnej przez polską młodzież, które zostaną zaprezentowane w następnych rozdziałach tego studium socjologicznego.

2. Problematyka badań i opis źródeł zastosowanych w treści książki

Edward Ciupak pisał zasadnie w latach 80. ubiegłego wieku:

Wśród badań socjologicznych realizowanych w Polsce nad kulturą światopoglądową młodzieży można wyróżnić dwie orientacje zasługujące na szczególną uwagę. Pierwsza światopogląd określa jako „własność” albo wyróżniającą cechę kulturową jednostki lub grupy społecznej, postuluje potrzebę badań światopoglądu w trzech układach: we wzorach myślenia, w wyobrażeniach, w ideologii, następnie we wzorach zachowań moralnych, obyczajach politycznych, międzyludzkich oraz we wzorach przekonań i postaw wobec określonych wartości. Druga określa światopogląd jako system „znaków i system znaczących przekazów, czyli system symboli kodujących różne inne

wartości, na przykład filozoficzne, etyczne, obyczajowe, naukowe i inne”. (...) Jakie problemy szczegółowe są przedmiotem zainteresowań w badaniach i studiach nad światopoglądem młodzieży? W świetle literatury przedmiotu można wyodrębnić co najmniej trzy grupy problemów owych zainteresowań. Pierwsza dotyczy struktury światopoglądu, a więc hierarchii wartości preferowanych w postawach i obiektywizowanych w zachowaniach; druga grupa problemów wiąże się z badaniem zmian światopoglądowych, a trzecia z funkcją światopoglądu, rozpatrywaną w aspekcie socjalizacji wzorów osobowych i wzorów zachowań. Problematyka funkcji światopoglądu, dominująca w badaniach nad młodzieżą, wynika z założeń, że światopogląd jako system wartości spełnia doniosłą rolę jedynie wówczas, gdy staje się składnikiem osobowości, wtedy bowiem partycypuje w procesie socjalizacji jednostki do zmieniających się układów życia społecznego, określając wzory kultury współżycia w grupie. Społeczne aspekty światopoglądu, zwłaszcza postaw wobec religii, stanowią najbardziej życiowe kwestie w kręgu dyskutowanej w Polsce od wielu lat problematyki młodzieżowej. (...) W istniejącej obecnie w Polsce sytuacji ścierania się wpływów dwóch kontrowersyjnych syndromów kulturowych: tradycyjno-katolickiego i zurbanizowanego – wraz z jego specyficznym systemem wartości – sprawy te nabierają szczególnego znaczenia, a ich powiązanie ze światopoglądem w tym świetle ukazuje się bardzo wyraźnie. Kościół katolicki i religia w polskiej tradycji kulturowej wyznaczały modele i wzory życia indywidualnego i zbiorowego, stymulowały jego treść i formy przez system symboli, wartości i norm, organizując stosunki i więzi grupowe, a także tworząc wzory osobowe i typ umysłowości; utrwalane w kulturze treści religijne zachowały nadal swoją żywotność. I chociaż treści te pełnią dzisiaj mniej uniwersalną funkcję, to jednak często stanowią istotny element światopoglądu młodego Polaka. (Ciupak, 1984: 27–31)

Starając się dokładnie ustalić czas badań naukowych dotyczących postaw młodzieży polskiej wobec religii czy jej światopoglądu, Ciupak wskazywał:

Eksplozja badań nad społecznymi aspektami światopoglądu młodzieży, a ściślej nad jej postawami religijnymi, przypada w Polsce na drugą połowę lat 50. i na początek 60. W następstwie tych badań powstały liczne opracowania socjologiczne i psychospołeczne, publikowane na łamach czasopism naukowych i społeczno-kulturalnych w latach 1959–1963. Eksplozja ta miała dosyć jednoznaczne, a jednocześnie wieloczynnikowe podłoże. Odzwierciedlała ona społeczne dążności do określenia funkcji i miejsca religii w procesie kształtowania się osobowości współczesnej młodzieży w warunkach przeobrażeń ustrojowych, ideologicznych i społeczno-kulturowych kraju. Dążeniom tym sprzyjała konfrontacja ideowych postaw Polaków przypadająca na lata 1956–1957, która zapoczątkowała etap otwartej dyskusji światopoglądowej. (Ciupak, 1984: 31)

W jego rozpoznaniu:

Druga eksplozja zainteresowań postawami religijnymi młodzieży nastąpiła na przełomie lat 60. i 70. W tym okresie polaryzacja postaw religijnych, przy widocznym jednocześnie spadku religijności, inspiruje refleksję badawczą, której przedmiotem są społeczne warunki wpływające na postawy i zachowania młodych ludzi. Znalazło to swoje odbicie w pracach niektórych socjologów ze środowisk uniwersyteckich, dążą-

cych do określenia społeczno-kulturowych uwarunkowań światopoglądu i religijności uczniów i studentów, a szczególnie ich aktywnego ustosunkowania się do religii. (Ciupak, 1984: 32–33)

Dokonując oceny efektów badań na ten temat, Edward Ciupak stwierdził:

Porównując pod względem merytorycznym prace socjologiczne o światopoglądzie i religijności młodzieży współczesnej z dwóch wymienionych wyżej okresów, można dostrzec istotne różnice zarówno w zainteresowaniach badaczy, jak i w celach podejmowanych badań. O ile bowiem w opracowaniach z pierwszego okresu dość wyraźnie uwydatniły się, jako istotne cele badań, konfrontacje wpływu dwóch przeciwstawnych sobie wzorów osobowych na światopogląd licealistów i studentów, to w badaniach późniejszych ujawniły się tendencje, z jednej strony, do szukania uwarunkowań istniejącego stanu rzeczy, zaś z drugiej strony – do odkrycia uznawanych przez młodzież wartości, wpływających na jej postawy życiowe, określających osobowość społeczną i sens istnienia. Dla potwierdzenia tej tezy można wykazać, że wśród prac z drugiego okresu znajdujemy więcej analiz opartych na poprawniejszych zasadach metodologii naukowej, poszukujących socjologicznych związków procesu kształtowania się światopoglądu z szerszymi zjawiskami społeczno-kulturowymi, ze ścierającymi się tendencjami tradycjonalizmu i dynamicznej nowoczesności. Przy tym w badaniach inspirowanych przez ośrodki katolickie można dostrzec skoncentrowanie na psychologicznych czynnikach kryzysu religijności, na metodach i możliwościach zahamowania owego kryzysu i przeciwstawienia się procesom sekularyzacji i dechrystianizacji. (Ciupak, 1984: 32–33; por. Słomińska, 1976: 44–47)

W jego ocenie:

Głównym przedmiotem badań współczesnych jest jednak współzależność między światopoglądem młodzieży i jej postawami wobec religii a wzorcami i modelami kulturowymi funkcjonującymi w szerszej zbiorowości. Konsekwencją tych zależności są określone interakcje społeczne oraz określone relacje między postawami wobec „teoretycznych i empirycznych aspektów” treści światopoglądowych. Kwestie te są bardzo istotne w poznaniu, w jaki sposób współczesna rzeczywistość w Polsce warunkuje i motywuje różne aspekty postaw światopoglądowych, religijnych i społecznych młodzieży. (Ciupak, 1984: 33–34)

Nie ulega wątpliwości, że zauważone wówczas przez Edwarda Ciupaka cechy światopoglądu, postaw religijnych i religijności ówczesnej młodzieży polskiej oraz uwarunkowania ich wyrażania i dynamiki są widoczne też obecnie w szerokim zakresie u dzisiejszej polskiej młodzieży szkolnej i akademickiej, chociaż najbardziej zmieniły się uwarunkowania jej nastawienia do religii, widoczne w jej globalnych identyfikacjach wiary i religijności, w jej krytycznym, jak dawniej, nastawieniu do instytucjonalnego Kościoła rzymskokatolickiego oraz do jego doktryny religijnej i moralnej. Globalne deklaracje przynależności religijnej będą też w pewnym stopniu wyrazem tego nastawienia młodzieży do religii i Kościoła.

W literaturze metodologicznej można spotkać różne określenia problemu badawczego i problematyki badawczej, sformułowane przez przedstawicieli nauk

społecznych i humanistycznych. Na przykład Stefan Nowak uważał, że problemem badawczym jest określone zagadnienie, które badacz naukowy musi rozwiązać za pomocą procedur i metod stosowanych w danej dziedzinie wiedzy. Zagadnienie to może być ujęte w postaci jednego pytania ogólnego lub zestawu pytań szczegółowych, na które socjolog (lub inny badacz) powinien znaleźć adekwatną odpowiedź, zgodnie z przedmiotem uprawianej dyscypliny naukowej (Nowak, 1970: 220).

Podstawowym problemem badawczym, na którym skoncentruję się w tym studium, jest socjologiczna analiza religijności i moralności młodzieży polskiej – szkolnej i akademickiej – dokonana na podstawie wyników badań socjologicznych zrealizowanych w latach 1956–2018. W ramach tego problemu nie uwzględniam jej nastawienia do innych niż rzymskokatolicka religii i wspólnot kościelnych, gdyż wzięcie ich pod uwagę przekraczałoby, i tak już bardzo obszerny, zakres treściowy i metodologiczny tego studium. Wiadomo jednak, że młodzież polska z okresu objętego analizą ma pewną wiedzę dotyczącą innych religii oraz Kościołów chrześcijańskich i wspólnot religijnych niechrześcijańskich funkcjonujących w naszym kraju dawnej i obecnie. Przyjęty problem badawczy mieści się w ogólnym pytaniu: jak kształtowała się religijność i moralność młodzieży polskiej w przyjętym badawczo okresie z przełomu XX i XXI wieku, widziana w jej postawach, przekonaniach i zachowaniu, oraz czy realizacja tej religijności i moralności była adekwatna do wymagań religijnych i etycznych Kościoła instytucjonalnego, czy też i w jakim zakresie odbiegała ona od tych wymagań i oczekiwań? Z tego pytania ogólnego wynikają liczne pytania (problemy) szczegółowe, dotyczące poszczególnych cech religijności i moralności badanej młodzieży, które będą uwzględnione w kolejnych rozdziałach tematycznych książki. Inne pytanie ogólne dotyczy wpływu na religijność i moralność młodzieży różnych czynników charakterystycznych dla obu wieków. Czym specyficznym odznaczała się religijność i moralność młodzieży w drugim półwieczu XX wieku, a czym w obu dekadach XXI wieku? Jakie są podobieństwa i różnice w obu tych sferach jej życia osobistego i społecznego? W jakim stopniu i kierunku procesy społeczne i kulturowe mające miejsce w tym okresie z przełomu wieków w kraju i w Kościele oddziaływały na trwałość i zmianę w religijności i moralności badanej młodzieży? Na pytania ogólne i szczegółowe odpowiedzi będą udzielane w treści kolejnych rozdziałów i podrozdziałów książki.

Konceptualizacja prezentowanych studiów i wyników badań empirycznych, rozproszonych w rozlicznych publikacjach zwartych i czasopismach naukowych w tym okresie, czyli w drugiej połowie XX wieku i w obu początkowych dekadach XXI wieku, nie była sprawą ani łatwą, ani prostą w realizacji. Wyjaśnienie problemu głównego i sprawdzenie oraz porównanie założeń metodologicznych stosowanych przez tak wielu autorów, jak i wyników ich badań wymagało wiele czasu oraz starań organizacyjnych. Zgromadzenie wartościowych poznawczo materiałów źródłowych, wyników wielu różnych badań monograficznych i ogólno-

polskich, które pozwoliłyby na opracowanie odrębnego studium socjologicznego i udzielenie w nim na pytanie podstawowe i liczne pytania szczegółowe, wymagało przyjęcia złożonej procedury badawczej, czyli takiego sposobu postępowania badawczego, które umożliwiłoby osiągnięcie przyjętego celu i zamiaru. W realizacji tego zamierzenia pomogły też odpowiednie metody i techniki stosowane w socjologii empirycznej i analitycznej. Podczas opracowania materiału źródłowego zebranego w postaci wyników licznych i zróżnicowanych metodologicznie badań zastosowałem metodę historyczno-porównawczą, selekcji i doboru wyników badań, socjologicznej analizy wyników badań, statystyczną i korelacji zmiennych (zob. McKinney, 1957: 176–195; Frankfort-Nachmias i Nachmias, 2001: 220–249; Szulc, 1968: 190–253; Lisowski, 1968: 58–70; Białock, 1977: 24–26).

W treści książki ukazują dosłownie wyniki wielu różnych badań socjologicznych, zrealizowanych zarówno w drugiej połowie XX wieku, czyli w latach 1956–1999, jak i w obu dekadach XXI wieku, czyli w latach 2000–2018, przez socjologów i psychologów religii i moralności, a także wyniki sondażów zrealizowanych przez takie placówki, jak Centrum Badania Opinii Społecznej (dalej: CBOS), Ośrodek Badania Opinii Publicznej (dalej: OBOP), Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC (dalej: ISKK), OPINIA, a także przez ośrodki naukowo-badawcze różnych uczelni wyższych, na przykład Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Uniwersytetu Śląskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Inaczej mówiąc, w analizach socjologicznych uwzględniam przede wszystkim wyniki badań reprezentatywnych o zasięgu ogólnokrajowym, jak i badań zrealizowanych w wymienionych ośrodkach lokalnych. O tej selekcji i doborze materiałów zastanych decydowała konieczność porównania wyników badań obejmujących określony problem lub szerszą problematykę z myślą o wyprowadzeniu na tej podstawie wniosków ogólnych. Cytowane badania autorzy zrealizowali, wykorzystując różnorodne metody i techniki socjologiczne czy też biorąc pod uwagę odmienne cele, a wymagane w swoich badaniach. Ta różnorodność metodologiczna utrudniała do pewnego stopnia dobór opracowań wyników badań oraz operacjonalizację pojęcia religijności i moralności. Jednak, pomimo wskazanych trudności i różnic w procedurach badawczych, uwzględnione szczegółowo w książce badania i ich wyniki dotyczące religijności i moralności młodzieży z obu podokresów pozwalają na obiektywne i rzetelne ukazanie całokształtu czy obrazu obu sfer jej życia osobistego i społecznego. W kolejnych rozdziałach książki poszczególne zagadnienia dotyczące religijności i moralności młodzieży będą omawiane w ujęciu chronologicznym, powiązanim z terminami realizacji badań przez autorów.

Strukturalnie książka składa się z dwunastu rozdziałów tematycznych, w których ukazują i analizują poszczególne składniki religijności i moralności badanej

młodzieży polskiej, czyli jej postawy i zachowania. W przypisach prezentuję porównawczo dane empiryczne dotyczące religijności i moralności osób dorosłych i młodzieży gimnazjalnej.

W pierwszym rozdziale, o charakterze teoretycznym, wyjaśniam istotę i typologię oraz zakres znaczeniowy pojęć religii, religijności, moralności oraz jej typów i modeli jej badania.

Rozdział drugi zawiera autodeklaracje wyznaniowe, religijne i kultyczne badanej młodzieży, jej motywacje, a także zależności między religijnością młodzieży i rodziców.

Trzeci rozdział został poświęcony wiedzy religijnej młodzieży i źródłom jej pozyskiwania oraz rozumieniu istoty dogmatów Kościoła katolickiego. W ramach źródeł wiedzy religijnej zostały uwzględnione: rozmowy i dyskusje o religii w środowisku rodzinnym młodzieży, książki, czasopisma i prasa katolicka oraz odrębnie Biblia, radio, telewizja i Internet. Do zakresu wiedzy religijnej zostały włączone następujące wskaźniki: dogmat dotyczący Trójcy Świętej oraz człowieczeństwa i bóstwa Jezusa Chrystusa, los duszy po śmierci człowieka, a także znajomość ksiąg i autorstwa Ewangelii, liczby i nazw sakramentów oraz nazw i roli głównych świąt kościelnych w religijności ludzi.

Czwarty rozdział obejmuje wiarę i wierzenia religijne młodzieży. Uwzględniłam wszystkie kategorie dogmatów wiary: teocentryczne (Bóg jako Siła Wyższa, Bóg w Trójcy Osób Boskich, Bóg jako stwórca świata i ludzi, kwestia opatrności Bożej), chrystologiczne (człowieczeństwo i bóstwo Jezusa Chrystusa, męka i śmierć krzyżowa Jezusa, zmartwychwstanie i wniebowstąpienie Jezusa Chrystusa, realna obecność Chrystusa w Eucharystii), eschatologiczne (grzech pierworodny ludzi i jego skutki, koniec świata i paruzja Chrystusa oraz sąd ostateczny, zmartwychwstanie ludzi cieleśnie i duchowo, nieśmiertelność duszy ludzkiej, życie wieczne i osobiste zbawienie ludzi, nagroda wieczna w niebie, kara wieczna w piekle, czas oczekiwania na zbawienie w czyśćcu, kwestia wiary w reinkarnację), maryjne (niepokalane poczęcie Maryi, dziewicze poczęcie i urodzenie przez Maryję Jezusa, Maryja jako Matka Chrystusa jako Syna Bożego, wniebowzięcie Maryi – matki Jezusa Chrystusa), eklezjalne (Kościół jako wspólnota religijna założona przez Jezusa, Kościół jako wspólnota duchowa – Mistyczne Ciało Chrystusa, podstawowe cechy Kościoła, religijna i zbawcza rola Kościoła).

W piątym rozdziale ukazuję deklaracje respondentów dotyczące praktyk religijnych – obowiązkowych (mszy niedzielnej i spowiedzi wielkanocnej) i nadobowiązkowych indywidualnych (codzienna modlitwa, praktyki pobożne, rytuały i obrzędy religijne w rodzinie) oraz publicznych (udział w mszy i komunii w dni robocze, spowiedź w ciągu roku), a także motywacje ich realizacji i zaniedbywania.

Szósty rozdział został poświęcony nastawieniu młodzieży do Kościoła instytucjonalnego – jego istoty, funkcji, roli religijnej i świeckiej w społeczeństwie; zaufaniu i nieufności młodzieży do Kościoła, społeczno-politycznej aktywności Ko-

ścioła, jego autorytetowi i władzy w społeczeństwie, lękom i obawom młodzieży przed Kościołem i jego wpływowi na życie osobiste i społeczne.

W siódmym rozdziale prezentuję postawy i działania młodzieży dotyczące parafii jako instytucji religijnej i wspólnoty wiernych oraz więzi i styczności z nią wiernych, a także świadomość parafialną młodzieży, widoczną w zainteresowaniu sprawami i potrzebami parafii i parafian, w identyfikacji z własną parafią i z kościołem parafialnym.

Rozdział ósmy ukazuje nastawienie młodzieży do kapłaństwa instytucjonalnego oraz duchowieństwa parafialnego i zakonnego, rolę księży w życiu katolików świeckich, wielowymiarowość zawodu księdza katolickiego, jego prestiż i autorytet, zapotrzebowanie w rodzinie i społeczeństwie, oficjalny i środowiskowy model i wzór osobowy kapłana, styczności i więzi młodzieży z księżmi w parafii i w innych okolicznościach.

W dziewiątym rozdziale omawiam nastawienie badanej młodzieży do roli religii katolickiej w życiu ludzi, jej wpływ na sens i cel życia ludzkiego, poczucie szczęścia i satysfakcji życiowej, wychowanie dzieci i socjalizację młodzieży, akceptację bólu, cierpienia i śmierci oraz na różne sfery moralności ludzi.

Dziesiąty rozdział dotyczy moralności subiektywnej i prospołecznej, w którego ramach ukazuję powszechne normy i wartości moralne, dekalog jako podstawę moralności chrześcijan i katolików oraz składowe moralności subiektywnej młodzieży: zasadę „cel uświęca środki” i zasadę „miłości bliźniego”, osobistą przyzwoitość moralną młodzieży oraz jej permissywnizm i relatywizm moralny, a następnie składowe moralności prospołecznej. Dalej omawiam niemoralne zachowania ludzi, wzajemną pomoc między ludźmi i eutanazję jako problem moralny i społeczny. Końcowym elementem tego podrozdziału jest moralność godnościowa, gdzie ukazano godność człowieka jako wartość podstawową i uroczystą oraz wyobrażenia młodzieży jej dotyczące, a także czynniki zagrażające godności człowieka.

Rozdział jedenasty jest poświęcony moralności małżeńskiej i rodzinnej, w ramach którego omawiam następujące zagadnienia: małżeństwo i rodzina wśród wartości codziennych i uroczystych, świecka i religijna koncepcja małżeństwa, postawy młodzieży wobec kościelnego i świeckiego ślubu małżeńskiego, trwałość i nierozdzielność małżeństwa sakramentalnego, problematyczność rozwodów małżeńskich, wierność i zdrada małżeńska, płodność małżonków i dzietność rodziny.

Rozdział dwunasty ukazuje wyobrażenia młodzieży dotyczące moralności seksualnej, a w jego ramach jej nastawienie do przedmałżeńskiej czystości seksualnej, do współżycia seksualnego po ślubie cywilnym a przed ślubem kościelnym, do roli seksualności w małżeństwie, do antykoncepcji i naturalnych metod regulacji poczęć, do aborcji i jej okoliczności i konsekwencji, do roli metody *in vitro* w dążeniu niepłodnych małżonków do własnego rodzicielstwa.

W zakończeniu dokonuję podsumowania wyników prezentowanych badań obejmujących okres 62 lat z przełomu wieku XX i XXI, ukazując kierunki zmian

w religijności i moralności badanej młodzieży polskiej oraz zarysowuję hipotezy ewentualnych postaw i zachowań młodzieży obejmujących jej religijność, kościelność i moralność.

Zaistnienie i publikacja tej książki nie byłyby możliwe bez pomocy i życzliwości wielu osób i instytucji, którym z tego powodu pragnę wyrazić uznanie, głęboką wdzięczność i podziękowanie. Dziękuję więc tym osobom i instytucjom, które udostępniły mi własne publikacje i inne materiały związane wprost z tematem analizowanym w treści książki, ułatwiając mi w ten sposób osobistą działalność organizacyjną w odnajdowaniu niezbędnych publikacji stanowiących podstawowe źródło danych i informacji dotyczących religijności i moralności młodzieży polskiej za lata 1956–2018. Głęboką wdzięczność jestem winien recenzentowi wydawniczemu książki – księdzu profesorowi doktorowi habilitowanemu, doktorowi honoris causa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach Januszowi Mariańskiemu – za podjęcie się dokładnej lektury tej obszernej książki, a przede wszystkim za niezmiernie ważne i cenne uwagi i wskazania, które przyczyniły się do udoskonalenia jakości treści i metodologii książki. Władzom Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Wydziału Socjologii jestem wdzięczny za pomoc finansową konieczną do opublikowania tej książki. Dziękuję także uprzejmie Panu profesorowi zwyczajnemu doktorowi habilitowanemu Zbigniewowi Drozdowiczowi – dyrektorowi Wydawnictwa Nauk Społecznych i Humanistycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu za życzliwość i gotowość opublikowania książki, a Pani redaktor Bożenie Kapuście za precyzyjne i wszechstronne jej zredagowanie. Wdzięczny jestem również mojemu synowi doktorowi inżynierowi Krystianowi Waldemarowi Baniakowi za niezbędną pomoc w elektronicznym opracowaniu manuskryptu i przeprowadzeniu autorskiej korekty treści książki. Wszystkim tym, którzy wydatnie przyczynili się w różny sposób do zaistnienia tej książki, bardzo dziękuję.